

УДК 902.2 (477.7)

«КІММЕРІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ» ГЕРОДОТА

Роман Козленко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54003, м. Миколаїв, Адміралтейська пл., 1
e-mail: rknoval@ukr.net

Одним із недостатньо досліджених періодів в історії півдня України є етап киммерійського панування. Цей народ, вперше відомий з історичних джерел у Північному Причорномор'ї, залишив небагато матеріальних свідчень. У цьому контексті одним із цікавих і проблемних питань, вирішення якого потребує застосування результатів новітніх досліджень, є місце розташування згаданих у IV книзі «Історії» Геродота «Киммерійських фортець» («Κιμμέρια τεῖχεα») (Hdt. IV. 12. 1).

Проблема локалізації цих споруд призвела до різних гіпотез відносно розташування як області киммерійців, так і даних укріплень [1]. Їх попереднє співвідношення із захисними валами на Боспорі (Узунларським і Тиритакським) [2] не має переконливих підстав – відсутні вагомні археологічні підтвердження при розрізах укріплень, а матеріальні затрати та людські ресурси несумірні зі значним запускінням степів у VIII-VI ст. до н. е. Та й згадка у Геродота у кінці цього речення Боспору Киммерійського зазвичай стає беззаперечною територіальною прив'язкою до даних, що повідомляються на початку рядку. На додаток, у працях де розглянуто походження «киммерійської» топонімії на Боспорі, обґрунтовано поставлено під сумнів перебування там історичних киммерійців [3].

У перекладах «Κιμμέρια τεῖχεα» трактується як: киммерійські укріплення [4]; стіни [5]; фортеці [6]. У словнику Ліддела-Скотта слово «τεῖχεα» містить усі три варіанти [7]. Не дивлячись на синонімічність цих слів, необхідно відзначити певну різницю між даними поняттями, диференціація яких збільшує можливості пошуку об'єктів.

Термін «τεῖχεα» Геродот використовує більше 20 разів. І у переважній більшості, спираючись на переклади «Історії» різними авторами та мовами, з огляду на контекст використання даного терміну для опису подій, можна зробити висновок, що мова йде не тільки про вали, або стіни (Hdt. I. 141. 4;

I. 184. 1; VI. 18. 1; VI. 101. 2), а про фортеці, чи міста (Hdt. I. 98. 3; I. 162. 2; II. 148. 2; III. 91; IV. 46. 3; IV. 124. 1; IV. 124. 2; V. 34. 3; VI. 7. 1; VI. 33. 1; VII. 108. 2; VII. 112. 1).

Аналізуючи використання даного терміну античними авторами, слід зазначити, що це слово використовувалось як для визначення стін (напр.: Hom. Od. VII, 44), так і фортець або ж міст (напр.: Xen. Cyr. VII. 15, 13). Ймовірно, саме про стіни йде мова у будівельних надписах з Ольвії (напр. NO. 52) та Боспору (КБН. 133; 1112; 1122; 1248), а, вірогідно, укріплення (форти) мають на увазі в одному з херсонеських декретів (IOSPE. I². 355), де згадуються «τεῖχεων», розташовані на сухопутному кордоні Гераклейського півострова [8].

Мінімальна концентрація у районі античної киммерійської топоніміки на Боспорі пам'яток, які можна пов'язати з киммерійцями, а також: відсутність укріплених поселень епохи пізньої бронзи-раннього залізного віку у Східному Криму [9], більш пізній час спорудження – не з метою захисту – так званих «киммерійських валів» на Таманському півострові [10], датування низки вже відомих валів на Боспорі попередньо V-IV ст. до н. е. [11], та нещодавно виявлених – I ст. до н. е. – I ст. н. е. [12], відкриття на Узунларському валу мостового переходу та башти найбільш вірогідно I ст. до н. е. – I ст. н. е. [13] знов підтверджує більш пізню, ніж етап киммерійського панування у степу та період життя Геродота, побудову цих, монументальних для регіону Північного Причорномор'я, захисних споруд. Зрозуміло, що Геродоту Боспорські вали були невідомі. Тож, вірогідність локалізації «Κιμμέρια τεῖχεα» у цій місцевості значно знижується.

Наведені доводи дозволяють спрямувати пошук даних об'єктів в степову зону Дніпро-Дністровського межиріччя, у межах причорноморської території так званого «Скіфського квадрату», в якому розташування східного кордону, що може і не охоплювати територію Боспору,

дискусійне [14]. Локалізація Геродотом могили кіммерійських царів на р. Тірас (Hdt. IV. 11) опосередковано вказує на західний кордон кіммерійської землі у межах цього квадрату.

Серед археологічних пам'яток зазначеної території, відповідних часу існування ранніх кіммерійців, відомо три укріплених поселення епохи фінальної бронзи (рис. 1, 1).

Городище білозерської культури Дикий Сад (XIII/XII-XI/X ст. до н. е.) площею більше 4 га, розташоване на лівому березі р. Інгул, у місця злиття з р. Південний Буг, біля двох переправ. Фортеця з розвиненою системою укріплень [15], що складалася з двох ровів (шириною до 6 м і глибиною до 3,5 м), які охоплювали «передмістя» та «цитадель» городища (рис. 1, 2); мостів, веж і глинобитних оборонних стін (товщиною до 1,80 м і заввишки біля 2,5 м) на кам'яному фундаменті. Загальна протяжність відомих ровів і стін Дикого Саду – біля 400 м. Вірогідно, залишки оборонних мурів городища позначені на плані м. Миколаєва кін. XVIII ст. [16]. Безумовно, беручи до уваги їх збереженість у новий час, рештки фортифікації були добре відомі скіфам і грекам. Враховуючи дискусійність питання перебування Геродота в Ольвії [див. напр.: 17], зважуся припустити, що при вірогідному безпосередньому знайомстві з нею, подорожуючи околицями, історик міг сам відвідати залишки «кіммерійської фортеці».

Не менш потужною захисною системою володіло, ймовірно, і Репринське городище біля с. Микільське Херсонської області. Площею біля 8 га, поселення розташоване між переправами на р. Інгулець і р. Дніпро. На початку XX ст. на тому місці чітко виділялися оборонні вали (стіни) та заповнення рову [18]. Розвідувальні шурфовки вказали на приналежність пам'ятки до білозерської культури, а ось наявність фортифікації цього періоду поки ще потребує підтвердження.

Нещодавно виявлене, вірогідно також укріплене поселення білозерської культури біля с. Крокмаз на р. Дністер [19] може маркувати західний кордон умовної «кіммерійської області», що замкнуло б усі стратегічні переправи на даній території.

Безпосередня близькість античних поселень до цих укріплень і часткова збереженість потужних фортифікаційних споруд городищ на час заселення Північного Причорномор'я греками та скіфами, цілком могли породити легенду про фортеці

кіммерійців, що не позбавлено сенсу навіть у сучасному історико-археологічному розумінні походження та формування кіммерійського етносу.

Більш того, у міфологічній уяві давньогрецького населення регіону, деякі з цих фортець могли бути ототожені із легендарним «містом людей кіммерійських» (Hom. Od. XI, 14), місце розташування якого запропоновано шукати у регіоні Північного Причорномор'я [20], і навіть вужче – у районі Дніпро-Бузького лиману [21]. У цьому контексті цікавими виглядають міфологічні й історичні уявлення ольвіополітів про заселення Нижнього Побужжя починаючи з XIII ст. до н. е. за Геродотом [див. напр.: 22]. На додаток, з досліджень Ольвії відомий остракон на стінці чорнолакової чаші з рядком із «Одіссеї» [23], що свідчить про літературну обізнаність ольвіополітів із творами Гомера не тільки у римський період (Dio. Chrys. Or. XXXVI, 9), але й у часи колонізації.

Зважаючи на локалізацію «Історією» кіммерійських фортець у Скіфії, доречно нагадати, що саму Ольвію мешканці вважали полісом, який знаходиться на її теренах [24], не кажучи вже про прилеглу територію. До того ж, слід зазначити, що при дослідженні території посаду городища Дикий Сад у верхніх шарах траплялися фрагменти античної кераміки. На жаль, будівельна та промислова діяльність новітнього часу пошкодила давні ґрунти. Символічним виглядає і той факт, що на сакральному для ольвіополітів Гіпполаєвому мисі (Hdt. IV. 53) існувало поселення білозерської культури [25].

Притримуючись точки зору генетичної спадковості білозерської та кіммерійської культур [див. напр.: 26], можна припустити безпосередній зв'язок між населенням даних городищ і раннім етапом формування племен історичних кіммерійців. Залишки городищ в усній традиції більш пізнього населення регіону цілком могли бути сприйняті як «кіммерійські фортеці». Розвиваючи таку інтерпретацію та локалізацію, можна припустити, що і кіммерійськими переправами («πορθμῖα Κιμμέρια») в «Історії», окрім переправ на Боспорі, були названі й ці стратегічно важливі місця, біля яких розташовувалися перераховані фортеці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья / В.Д. Блаватский. – М.,

1954. – С. 9; Виноградов Ю.А. Ранняя оборонительная стена Мирмекия / Ю.А. Виноградов, С.Р. Тохтасьев // ВДИ. – 1994. – № 1. – С. 60, прим. 15; Козленко Р.А. «Киммерийские укрепления» Геродота (к возможной локализации Hdt. IV. 12. 1) / Р.А. Козленко // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2014. – С. 34-35; Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века / В.А. Колотухин. – К., 1996. – С. 6; Масленников А.А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма / А.А. Масленников. – Тула, 2003. – С. 131, 197, 237; Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе / С.В. Махортых. – К., 1994. – С. 14-16; Шмидт Р.В. К исследованию боспорских оборонительных валов / Р.В. Шмидт // СА. – 1941. – VII. – С. 268-279; Minns E.H. Scythians and Greeks / E.H. Minns. – Cambridge, 1913. – P. 40-41; Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in south Russia / M.I. Rostovtzeff. – Oxford, 1922. – P. 37.
2. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / В.Ф. Гайдукевич. – М., Л., 1949. – С. 189; Масленников А.А. Еще раз о боспорских валах / А.А. Масленников // СА. – 1983. – № 3. – С. 19; Сокольский Н.И. Валы в системе обороны Европейского Боспора / Н.И. Сокольский // СА. – 1957. – XXVII. – С. 95; Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства (опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н.э.) / В.П. Толстиков // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 32, 34, 39.
3. Иванчик А.И. О происхождении «киммерийской» топонимии Боспора // Античная балканистика 6. Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Этнолингвистические и культурно-исторические взаимодействия Балкан и Циркумпонтийской зоны / А.И. Иванчик. – М., 1988. – С. 14-15; Скржинская М.В. Происхождение киммерийской топонимии в Северном Причерноморье / М.В. Скржинская // Античные древности Северного Причерноморья. – К., 1988. – С. 3-10; Тохтасьев С.Р. Киммерийская топонимия, I / С.Р. Тохтасьев // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 142-148.
4. Геродот. История в девяти книгах (перевод Ф.Г. Мищенко). – Т. 1. – М., 1888. – С. 309; Геродот. История в девяти книгах (перевод Г.А. Стратановского). – Л., 1972. – С. 190.
5. Доватур А.И. Народы нашей страны в «Истории» Геродота / А.И. Доватур, Д.П. Каллистова, И.А. Шишова. – М., 1982. – С. 105; Herodotus. Books III and IV. (Translation by A.D. Godley.) – Vol. II. – London-New York, 1928. – P. 212.
6. Геродот. История в девяти книгах (переклад А.О. Білецького). – К., 1993. – С. 183.
7. Liddell H.G. Greek-English Lexicon / H.G. Liddell, R.A. Scott. – Oxford, 1996. – P. 1767.
8. Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н.э. / В.Н. Дьяков // ВДИ. – 1941. – № 1. – С. 94.
9. Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма / В.А. Колотухин. – К., 2003. – С. 27.
10. Веселов В.В. О «киммерийском вале» на Таманском полуострове / В.В. Веселов // СА. – 1957. – № 3. – С. 252-254.
11. Гриневич К.Э. Оборона Боспора Киммерийского / К.Э. Гриневич // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 164.
12. Ермолин А.Л. О датировке земляных оборонительных сооружений Боспора / А.Л. Ермолин // Древности Боспора. – Т. 14. – М., 2010. – С. 130-161.
13. Супренков А.А. Боспорские ворота – новейшее открытие при раскопках на Узунларском валу / А.А. Супренков // Элита Боспора и Боспорская элитарная культура. – СПб., 2016. – С. 332.
14. Доватур А.И. Назв. пр. – С. 339-341; Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия / Б.А. Рыбаков. – М., 1979. – С. 10-13.
15. Горбенко К.В., Козленко Р.А. Оборонительные сооружения цитадели укрепленного поселения Дикий Сад / К.В. Горбенко, Р.А. Козленко // VIII Николаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2010. – С. 57-60; Горбенко К.В. Оборонительные сооружения укрепленного поселения эпохи финального бронзового века Дикий Сад / К.В. Горбенко // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. – Т. 1. – Казань, 2014. – С. 543-547; Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. The «Dykyi Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) / K.V. Gorbenko, Y.S. Grebennikov // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies. – Vol. 14. – Poznan, 2009. – P. 374-389.
16. Крючков Ю.С. Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник / Ю.С. Крючков. – Николаев, 2008. – С. 8.
17. Гриневич К.Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии / К.Э. Гриневич // ВДИ. – 1964. – № 1. – С. 105-109; Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии / А.А. Нейхардт. – Л., 1982. – С. 214-216.
18. Крисін Г.П. Археологічні дослідження берегів нижньої течії р. Інгульця / Г.П. Крисін // Летопись Херсонського музею за 1927-1928 гг. – Ч. 9. – Херсон, 1929. – С. 17-18.
19. Агульников С.М. Разведки городища у с. Крокмаз в Северо-Восточном Буджаке / С.М. Агульников // Древнее Причерноморье. – Вып. 9. – Одесса, 2011. – С. 12-21.
20. Черняков И.Т. Археологические культуры киммерийцев и фракийцев в Северном Причерноморье во II тыс. до н.э. / И.Т. Черняков // Античная балканистика 6. Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Этнолингвистические и культурно-исторические взаимодействия Балкан и Циркумпонтийской зоны. – М., 1988. – С. 67; Черняков И.Т. «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья / И.Т. Черняков // ПССАСП. Тез. докл. межд. конф., посвящ. 90-летию со дня рожд. проф. Б.Н. Гракова. – Запорожье, 1989. – С. 165-167; Черняков И.Т. Дикий Сад, Гомер, Геродот, Троя, ахейці та киммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) / И.Т. Черняков // Праці центру пам'ятокознавства. – 2010. – № 17. – С. 118-120.
21. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С. Городище Дикий Сад / К.В. Горбенко, Ю.С. Гребенников // Дикий Сад. Археологический памятник XIII-IX вв. до н.э. – ровесник Трои! – Николаев, 2007. – С. 4; Мачинский Д.А., Мусбахова В.Т. Остров Кирки и изображения на келермесском ритоне, преддверье Аида и древнейшая расписная керамика в Северном Причерноморье (по «Одиссее» и археологическим материалам) / Д.А. Мачинский, В.Т. Мусбахова // Боспорский феномен. – СПб., 2009. – С. 345.
22. Скржинська М.В. Про історичні уявлення ольвіполітів / М.В. Скржинська // Археологія. – 1988. – Вип. 63. – С. 8-12.
23. Тохтасьев С.Р. К орфографии рукописей Гомера в архаический период: I / С.Р. Тохтасьев // COLLOQUIA CLASSICA ET INDO-GERMANICA – IV. – СПб., 2008. – С. 85.
24. Русяева А.С. Відображення похоронного ритуалу в епіграфічних пам'ятках Ольвії в контексті давньогрецької літературної традиції / А.С. Русяева // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 58.
25. Отрощенко В.В. Укріплене поселення Дикий Сад у системі пам'яток білозерської культури / В.В. Отрощенко // Емінак: науковий щоквартальник (Миколаїв-Київ). – 2008. – № 1-4 (3). – С. 7.
26. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы / М.И. Артамонов. – Л., 1974. – С. 85; Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования Белозерской культуры / В.П. Ванчугов. – К., 1990. – С. 139, 141; Гребенников Ю.С. К вопросу о фрако-киммерийских связях / Ю.С. Гребенников // АДУ в 1994-1996 роках. – К., 2000. – С. 29-30; Мелюкова А.И. Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами в советской науке / А.И. Мелюкова // Studia Thracica. I. Фрако-скифские культурные связи. – София, 1975. – С. 62; Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К., 1976. – С. 7-23; Черняков И.Т. Фрако-киммерийский этнос у Нижньому Побужжі / И.Т. Черняков // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л.М. Славина (1906-1996). – К., 1996. – С. 193.

Список скорочень:

ВДИ – Вестник древней истории

КБН – Корпус боспорских надписей

НО – Надписи Ольвии

ПССАСП – Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья

СА – Советская археология

IOSPE – Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae

Козленко Роман «Киммерійські фортеці» Геродота

У статті розглянута проблема локалізації «кіммерійських фортець», які згадуються в «Історії» Геродота (Hdt. IV. 12. 1). Аналізується об'єктивність співставлення цих об'єктів із розташованими у Східному Криму потужними валами. Спираючись на нові відкриття та дослідження городищ епохи пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, запропоновуються інші місця локалізації згаданих в «Історії» «Κιμμέρια τείχεα».

Ключові слова: Геродот, Скіфія, Боспор, кіммерійці, фортеці, білозерська культура

Козленко Роман «Киммерийские крепости» Геродота

В статье рассмотрена проблема локализации «киммерийских крепостей», которые упоминаются в «Истории» Геродота (Hdt. IV. 12. 1). Анализируется объективность сопоставления данных объектов с расположенными в Восточном Крыму мощными валами. Опираясь на новейшие открытия и исследования городищ эпохи поздней бронзы в Северном Причерноморье, предлагаются другие места локализации упоминаемых в «Истории» «Κιμμέρια τείχεα».

Ключевые слова: Геродот, Скифия, Боспор, киммерийцы, крепости, белозерская культура

Kozlenko Roman «Cimmerian fortresses» of Herodotus

The article considers the problem of localization of the «Cimmerian fortresses», which are mentioned in the «History» of Herodotus. Discusses the objectivity of preliminary mapping of the referenced objects with located in the Eastern Crimea powerful shafts. Basing on the recent discoveries and researches of fortified settlements of the late bronze age in Northern Black sea coast, there is proposing a new locations for the mentioned in the «History» «Κιμμέρια τείχεα». Bosphorus shafts could not be known to Herodotus. Accordingly, the search data fortification should be extended to the side of the steppe region of the Black sea territory of Scythia. The remains of fortifications of the hillforts of the late bronze age the Dikiy Sad, Reprinskoe fortified settlement and the fortress at Crocmaz village could be known to the Scythians and the Greeks, and correlated with the Cimmerians.

Keywords: Herodotus, Scythia, Bosphorus, cimmerians, fortresses, bilozerska culture

Рецензенти:

Буйських А.В., д.і.н., професор

Гребенников Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 09.11.2016 р.

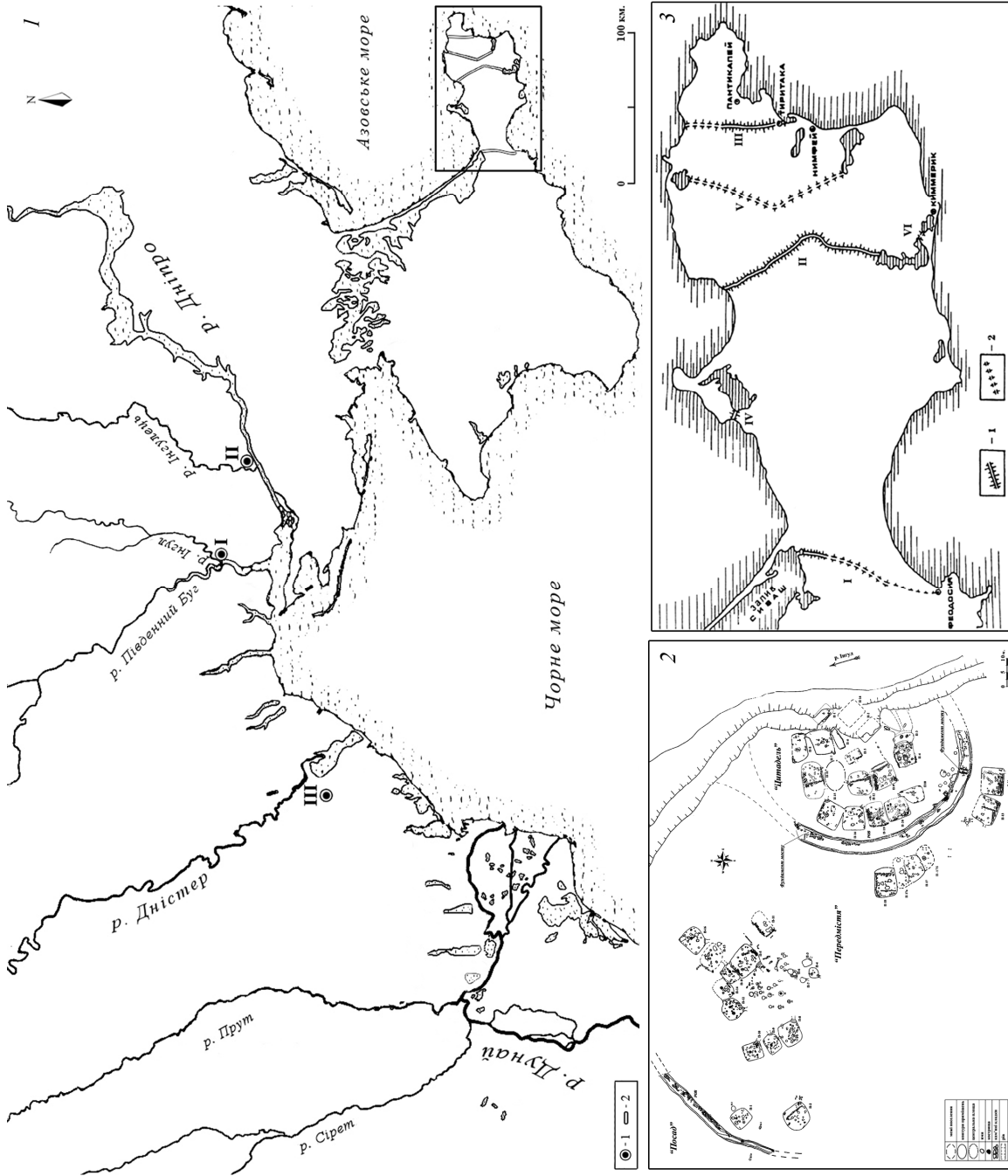

Рис. 1.

1. Мапа розташування городищ епохи бронзи в Північному Причорномор'ї та різночасових захисних валів в Східному Криму: I – городища (I – Дикий Сад; II – Реп-ринка; III – Крокмаз); 2 – вали;
2. План городища Дикий Сад (по К.В. Горбенко, Р.О. Козленко).
3. Схема розташування давніх оборонних валів на Керченському півострові (по О.О. Масленникову): 1 – збережені ділянки; 2 – траса, що припускається. I – Ак-Монайський вал; II – Узунларський вал; III – Тиритакський вал; IV – Актаський вал; V – Чокракський вал; VI – Елькенський вал.